

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ І ПСИХОЛОГІЇ
ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ
АПН УКРАЇНИ

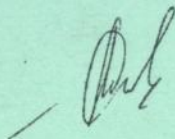
На правах рукопису

САВЧИН Мирослав Васильович

*Психологічні основи
розвитку відповідальної
поведінки особистості*

19.00.05 - педагогічна та вікова психологія

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Київ - 1997

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті психології ім. Г.С.Костюка АПН України

Науковий консультант: доктор психологічних наук, професор
Боришевський Мирослав Йосипович

Офіційні опоненти:

- член-кореспондент АПН України,
доктор психологічних наук,
професор **Бех Іван Дмитрович**
- доктор психологічних наук,
професор **Балл Георгій Олексійович**
- доктор психологічних наук,
професор **Пасічник Ігор Демидович**

Провідна організація: Український державний педагогічний
університет ім. М.П.Драгоманова

Захист дисертації відбудеться " 28 " травня 1997 року
о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.61.01 в
Інституті педагогіки і психології професійної освіти АПН України за
адресою : 254060, Київ-60, вул. М.Берлінського, 9, 5-й поверх, зал
засідань.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту пе-
дагогіки і психології професійної освіти АПН України (254060, Київ-
60, вул. М.Берлінського, 9).

Автореферат розіслано " 28 " березня 1997 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Г.М. Цибульська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

Актуальність та ступінь дослідженості проблеми. Становлення і розвиток різнобічно та духовно розвиненої, активної особистості-громадянина є важливою метою та неодмінною умовою розбудови Української держави. Поступальний розвиток нашого суспільства, його перехід до ринкових відносин, узаконення приватної власності, виникнення демократичних інститутів, актуалізація та становлення української ментальності вимагає виховання у людей почуття високого особистого обов'язку, розвитку їх як суб'єктів відповідальної поведінки.

Основними і взаємопов'язаними полюсами морального простору особистості є свобода і відповідальність та добро і зло. Конкретне людське життя завжди є спільне. Відокремленість, відособленість нашого особистого буття є лише відокремленістю відносною (С.Л. Франк). Існує проблема змикання та погодженості існувань людей, що реалізується через взаємну відповідальність у їх поведінці та взаємодії. Часто сучасна людина перекладає відповідальність на сім'ю, націю, професію, партію, вірування та з труднощами виділяє відповідальність чисто особисту (М.Бердяєв).

Проблема відповідальної поведінки особистості настільки тісно пов'язана з різними проблемами психологічної науки, що її успішне розв'язання значною мірою визначається осмисленням того суттєвого вкладу, який внесли в дослідження загальнотеоретичних і методологічних проблем психології відомі вчені (К.О.Альбуханова-Славська, Б.Г.Ананьєв, Л.І.Анциферова, Л.І.Божович, А.В.Брушлінський, Л.С.Виготський, О.В.Запорожець, Г.С.Костюк, К.Левін, О.М.Леонтьєв, Б.Ф.Ломов, А.Маслоу, К.Роджерс, С.Л.Рубінштейн,

ІНСТИТУТ В. В. СТОФАНКИ
АН УКРАЇНИ

Д.М.Узнадзе, В.Франкл, З.Фрейд, Е.Фромм, Х.Хекхаузен та ін.), а також у дослідженні проблем етики, загальної, соціальної і педагогічної психології, самосвідомості особистості, психології виховання і мотивації (В.Г.Асєєв, О.Г.Асмолов, Г.О.Балл, І.Д.Бех, М.Й.Боришевський, Б.С.Братусь, Ф.Б.Василюк, В.К.Вілюнас, О.В.Киричук, В.І.Ковалев, С.Д.Максименко, В.О.Моляко, К.О.Обуховський, І.Д.Пасічник, В.А.Роменець, Л.І.Рувінський, В.А.Семиченко, В.О.Татенко, Т.М.Титаренко, Н.В.Чепелева, Т.С.Яценко та інші).

Аналіз наукових джерел показує, що дослідники недостатньо вивчали проблему відповідальної поведінки людини, а в основному звертали увагу на вивчення відповідальності як особистісної якості. Так, вагомий вклад у розробку проблеми відповідальності внесли вчені, які досліджували окремі її аспекти (К.О.Абульханова-Славська, М.І.Алексєєва, І.Д.Бех, А.Блазі, М.Й.Боришевський, Л.Колберг, Л.Є.Коршунова, Т.В.Морозкіна, К.Муздибаєв, Н.П.Нечасва, Ж.Піаже, С.Л.Рубінштейн, В.Ф.Сафін, Ф.Хайдер, К.Хелкана та інші). Але існуючі підходи до вивчення відповідальності особистості ґрунтуються переважно на етичних концептуальних схемах та гіпотетичних функціональних моделях, що важко піддаються експериментальній перевірці і в них не реалізується цілісний та процесуально-динамічний підходи.

Результати порівняльного аналізу свідчать про те, що у роботах психологів поняття "відповідальність", "відповідальна поведінка" не набуло концептуального визначення та цілісної експериментальної верифікації. Як вказують дослідники (М.Й.Боришевський, І.А.Зязюн, Н.Г.Ничкало, М.Г.Стельмахович, М.Д.Ярмаченко та ін.), теорія, методика і практика виховання в умовах сім'ї та школи не дістали ще всебічного психологічного обґрунтування. А відсутність психологічних досліджень проблеми відповідальної по-

ведінки та шляхів її виховання гальмує розробку й впровадження у навчально-виховний процес нових виховних технологій.

Виходячи із актуальності зазначеної проблеми, недостатньої її розробленості у сучасній психологічній теорії, ми здійснили теоретико-експериментальне вивчення природи, рушійних сил і механізмів функціонування та розвитку відповідальної поведінки особистості.

Об'єкт дослідження - відповідальна поведінка особистості, процес її функціонування та розвитку.

Предмет дослідження — психологічні закономірності й механізми функціонування та розвитку відповідальної поведінки особистості.

Мета дослідження полягає у вивченні природи, рушійних сил та механізмів функціонування і розвитку відповідальної поведінки особистості, а також з'ясуванні умов її ефективного розвитку в школярів.

На основі теоретичного аналізу природи, рушійних сил і механізмів відповідальної поведінки особистості нами сформульовані **гіпотези дослідження**, що експериментально перевірялись.

Головна гіпотеза дослідження полягає в припущенні, згідно якого відповідальність розглядається як цілісна якість особистості, в якій інтегровані духовні, соціально-психологічні та психофізіологічні функції, що забезпечують розвиток учня як суб'єкта відповідальної поведінки, який реалізує необхідне, належне й інтенційне.

Головна гіпотеза конкретизується в таких часткових припущеннях:

- Відповідальна поведінка особистості зумовлена суб'єктивним смислом її предмета (обов'язки, завдання, зобов'язання, норми), виникнення якого опосередковано дією механізму мотиваційного саморегулювання.

- У процесі мотивації відповідальної поведінки особистості виділяється ряд етапів, кожен з яких опосередкований дією специфічних чинників та механізмів.

- Вивчення онтогенезу відповідальної поведінки школярів полягає у простежуванні їх розвитку як суб'єктів поведінки.

- Керування розвитком відповідальної поведінки у школярів набуває ефективності та гуманістичної спрямованості за умов адекватності педагогічних впливів внутрішній сутності поведінки цього типу.

Для досягнення поставленої мети та перевірки висунутих гіпотез були поставлені такі *дослідницькі завдання*:

1. Розробити методологічні і теоретичні основи пояснення процесу функціонування та розвитку відповідальної поведінки особистості.

2. Розкрити психологічну сутність відповідальної поведінки, вивчити її типи та рівні розвитку у школярів.

3. Вивчити чинники та механізми, що опосередковують процес мотивації відповідальної поведінки, і на цій основі побудувати функціональну схему поведінки цього типу.

4. Дослідити мотиви і саморегуляцію мотивації відповідальної поведінки, її прояви та генезу в умовах школи.

5. Розкрити психологічну сутність механізму післявчинкового переосмислення та з'ясувати його роль у становленні відповідальної поведінки в учнів.

6. Здійснити психологічний аналіз педагогічного досвіду виховання відповідальної поведінки школярів.

7. З'ясувати психолого-педагогічні умови ефективного розвитку та виховання в учнів відповідальної поведінки.

Методологічні засади випливають із відомих положень у психологічній науці про системний підхід до розуміння особистості (Б.Г.Ананьєв, К.К.Платонов, В.С.Мерлін, Б.Ф.Ломов, С.Л.Рубінштейн та ін.), доповнений основними твердженнями синергетики як нового напрямку міждисциплінарних досліджень, згідно з якими психологічна реальність має розглядатися як нелінійна, складно-організована і відкрита система, що постійно розвивається; положень про закономірності функціонування і розвитку спонукальної сфери особистості, про природу та якості особистості, викладені у працях Л.С.Виготського, Г.С.Костока, О.М.Леонтьєва, С.Л.Рубінштейна, а також із принципу суб'єктності, що розробляється у психологічних дослідженнях (К.О.Абульханова-Славська, М.Й.Боришевський, А.В.Брушлінський, С.Л.Рубінштейн, В.О.Татенко, Т.М.Титаренко та ін.).

Ми виходили з необхідності інтегрувати об'єктивні і суб'єктивні форми пізнання та отримати інтерсуб'єктне (феноменологічне) знання (К.Роджерс), а також спиралися на теоретико-методологічне обґрунтування динамічного підходу до вивчення психіки людини та мотивації її поведінки (Л.І.Анциферова, В.Г.Асєєв, Я.Аткінсон, А.Бергсон, Д.Берч, І.Джеймс, Дж.Коліджер, К.Левін, М.Ш.Магомед-Емінов, С.Л.Рубінштейн, Дж.Сингер, Х.Хекхаузен та ін.).

Теоретичну основу даного дослідження становлять загальнофілософські, психологічні та педагогічні погляди на особистість та її моральні виміри. Необхідним ідейно-теоретичним ґрунтом дослідження проблеми стали розробки питань вершинних і глибинних утворень особистості З.Фрейда, Е.Фромма, В.Франкла, Х.Кохута, А.Маслоу, А.Адлера, Т.Рейха, філософські тлумачення сутності людини М.Бердяєва, Б.П.Вишеславцева, Е.Гуссерля, А.Кам'ю, С.Кіркгора, В.В.Налімова, Ж.-П.Сартра, В.С.Соловйова, М.Хайдеггера, Д.Чижевського, В.Франка та ін..

Концепція дослідження. На основі зіставлення підходів авторів та власного теоретичного аналізу проблеми визначасмо відповідальність як цілісну якість людини, в якій інтегровані її духовні, соціально-психологічні та психофізіологічні функції, що забезпечують реалізацію у поведінці необхідного, належного та інтенційного.

У своїй головній сутності відповідальність як особистісна основа відповідальної поведінки є смисловим утворенням особистості, своєрідним загальним принципом співвіднесення (саморегулювання) в межах цілісної мотиваційно-смислової сфери мотивів, цілей та засобів життєдіяльності.

Відповідальна поведінка — це тип соціальної поведінки людини, спрямованої на реалізацію предмета відповідальності (обов'язки, доручення, завдання тощо), яка внутрішньо опосередкована особистісним смислом цього предмета і суб'єктивною імперативністю інстанції відповідальності, а у зовнішньому плані — конкретними соціально-психологічними та матеріальними умовами її реалізації.

Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки у школярів впливають з характеристики їх як повноцінних суб'єктів цього типу поведінки (когнітивний, мотиваційно-смисловий та поведінковий можливості і прояви суб'єктності при її реалізації).

Реалізація концепції спрямовується на якісне перетворення існуючої педагогічної практики виховання відповідальної поведінки у школярів, а також на подальший розвиток теоретико-методологічних і методичних засад проведення виховної роботи у школі загалом.

Аналітичне вивчення наукового доробку названих та інших авторів і використання обґрунтованих ними ідей дозволило окреслити співвідношення та взаємодію духовних, соціально-психологічних і психофізіологічних моментів в активності особистості, знайти ті провідні чинники у їх структурно-функціональному, системному взаємозв'язку, завдяки яким особистість дитини може розвиватись як

здатний до саморегулювання поведінки суб'єкт власної життєдіяльності та суб'єкт виховного процесу.

Грунтовною теоретичною базою нашого дослідження є педагогічні вчення К.Д.Ушинського, Г.Вашенка, С.Русової, В.О.Сухомилинського та ін.

Методи дослідження. У роботі використовувались загальнонаукові методи теоретичного й експериментального дослідження: теоретико-модельючий, генетичний та порівняльний. Із методів емпіричного вивчення основними були: системний аналіз і моделювання відповідальної поведінки особистості в її цілісній життєдіяльності, спостереження, самооцінювання, методи психосемантики, проєктивні методи, констатуючий експеримент, монографічний та статистичний методи.

Організація і база дослідження. Джерелознавчу базу дослідження склали вітчизняна і зарубіжна філософська, психологічна, педагогічна та кібернетична література: монографії, наукові статті, дисертації та автореферати дисертацій. Дослідно-експериментальна робота проводилася в Дрогобицькому державному педагогічному інституті, у Стрийській гімназії, загальноосвітніх школах м.Дрогобича та Дрогобицького району Львівської області. Всього експериментом було охоплено 493 особи (287 учнів та 206 дорослих, в т.ч. 11 професійних психологів, 63 студенти та 132 вчителів).

На всіх етапах дослідження дисертантом надавалася методична допомога вчителям, працівникам освіти, проводилися консультації для студентів Дрогобицького державного педагогічного інституту.

Дослідження проводилося у три етапи:

- пошуковий (1986-1990 рр.), на якому вивчався стан проблеми дослідження, визначалися підходи до її вирішення, розроблялись вихідні принципи та методики дослідження, формувались робочі гіпотези;

- експериментальний (1990-1994рр.), що полягав у дослідному вивченні психологічної сутності відповідальної поведінки, процесуальних характеристик її мотивації та умов розвитку в школярів;
- теоретико-узагальнюючий (1994-1996рр.), на якому здійснювалися систематизація й узагальнення результатів дослідження, формулювалися висновки стосовно змісту, напрямів розвитку та здійснювалось наукове обґрунтування системи виховання в учнів відповідальної поведінки у навчально-виховному процесі.

Наукова новизна дослідження полягає у:

- теоретичному обґрунтуванні та побудові функціональної схеми відповідальної поведінки особистості;
- реалізації цілісного підходу в теоретико-експериментальному вивченні механізмів функціонування і розвитку відповідальної поведінки; розробці методу її вивчення в контексті цілісної життєдіяльності суб'єкта;
- експериментальному виявленні раніше невідомих феноменів відповідальної поведінки та її чинників;
- розкритті взаємозв'язку субстанційних та актуальних компонентів мотивації відповідальної поведінки;
- експериментальному обґрунтуванні ефективності процесуально-динамічного підходу до вивчення мотивації відповідальної поведінки, виокремленні видів цієї мотивації, розробці нової класифікації мотивів, що є значущим у плані дослідження джерел самоактивності особистості та діагностики рівня соціального розвитку школярів;
- виявленні механізму саморегулювання мотивації з позицій системного підходу, а також у з'ясуванні ролі механізму післявичинкового переосмислення у розвитку мотивів відповідальної поведінки учнів

зокрема, а також у становленні спонукальної сфери особистості загалом;

- визначенні типів відповідальності та рівнів розвитку відповідальної поведінки;
- розкритті чинників безвідповідальної поведінки учнів, що дає можливість переглянути теоретичні положення на виховну педагогічну взаємодію.

Теоретичне значення дослідження полягає у:

- розробці концептуальних положень, що поглиблюють розуміння психологічної сутності відповідальності як особистісної основи відповідальної поведінки;
- виявленні закономірностей та механізмів функціонування і розвитку відповідальної поведінки особистості;
- визначенні психолого-педагогічних умов розвитку учнів як суб'єктів відповідальної поведінки на основі розроблених концептуальних положень;
- аналізі ролі механізму поствчинкового переосмислення для морального розвитку особистості;
- з'ясуванні можливостей методу моделювання для вивчення проблем особистості та її виховання.

Практична значущість роботи полягає в тому, що :

- розроблена для педагогів-практиків система виховання відповідальної поведінки у школярів, яка є науковою основою переводу педагогічної практики в площину реального процесу керівництва розвитком учнів як суб'єктів відповідальної поведінки в процесі цілеспрямованого виховання;
- складена цілісна програма вивчення розвитку відповідальної поведінки школярів і сформульовані наукові основи для побудови валідних методик і систем контролю процесу цього розвитку;

- у ході дослідження апробована система психолого-педагогічних впливів, спрямованих на розвиток у школярів відповідальної поведінки;
- у ній обгрунтовано шляхи побудови нових технологій виховання на основі розуміння сутності мотиваційних процесів;
- вона вміщує дані, які можуть бути використані при розробці конкретних практичних рекомендацій для подальшого вдосконалення виховного процесу у школі загалом;
- дослідник і педагог-практик може використати сформульовані теоретичні принципи та апробовані методики в дослідженні проблем виховання й аналізу його результатів, створює можливість для науково обгрунтованої інтерпретації різних форм психолого-педагогічного експерименту;
- розроблено програму з курсу "Основи психологічних знань" для учнів повної середньої школи;
- вона стала основою для розробки розділів програм курсів загальної, вікової та педагогічної психології, курсу основ психологічних досліджень та психодіагностики, що використовуються у Дрогобицькому педагогічному інституті ім.І.Франка та Львівському державному університеті ім.І.Франка.

Положення, що виносяться на захист:

- У своїй головній сутності відповідальність особистості функціонально представлена у спонукальній сфері як смисловий принцип саморегулювання її поведінки. Сутнісною ознакою внутрішнього спонукання відповідальної поведінки індивіда є смисл предмета відповідальності, в якому інтегроване необхідне й бажане, потенційне та актуальне, свідоме й неусвідомлене, раціональне й емоційне.

- Саморегулювання відповідальної поведінки зумовлено потенційною мотивацією, спонукальними властивостями ситуації, компетентністю суб'єкта в ній, а також особливостями інстанції відповідальності; воно проявляється у подоланні особистістю полівалентності спонукальної сфери та пошуку спонукань більшої імперативної сили.
- Процес мотивації відповідальної поведінки розгортається на послідовних етапах ініціювання, вибору і формування наміру, його реалізації та післявчинкового переосмислення, кожен з яких детермінований системою умов та чинників і опосередкований функціонуванням специфічних соціально-психологічних механізмів.
- Механізмом післявчинкового осмислення виступає когнітивно-емоційна оцінка вчинку або прийнятого, хоч і не реалізованого наміру, внаслідок чого виникають та фіксуються нові спонуки до реалізації відповідальної поведінки у майбутньому.
- Виховна діяльність педагогів здійснюється на достатньо повній орієнтувальній основі, якщо вони: а) усвідомлюють головну психологічну сутність відповідальної поведінки; б) враховують цілісну систему чинників та механізмів, що опосередковують її функціонування і розвиток; в) використовують виховні впливи що адекватні природі поведінки цього типу.
- Виховання відповідальної поведінки у школярів полягає у забезпеченні педагогом необхідних та достатніх внутрішніх і зовнішніх умов для морального самовираження, самореалізації, самоствердження та самотрансценденції вихованця у процесі реалізації предмета відповідальності та його орієнтації у функціональній моделі такого типу поведінки, а також актуалізації наставником дії відповідних соціально-психологічних механізмів.

Вірогідність результатів дослідження забезпечена теоретико-методологічним обґрунтуванням його вихідних теоретичних позицій, використанням взаємодоповнюючих методів, що відповідають меті та завданням дослідження; результатами дослідної перевірки теоретичних положень у психологічному експерименті, наявністю об'єктивних показників відповідальної поведінки; репрезентативністю вибірки; поєднанням кількісного та якісного аналізів отриманих емпіричних даних; використанням методів математичної статистики.

Особистий внесок автора в одержанні наукових результатів полягає у:

- науковому обґрунтуванні психологічних основ розвитку відповідальної поведінки особистості в контексті системно-структурного і динамічного підходів;
- визначенні основного змісту відповідальності як особистісної основи відповідальної поведінки;
- аналітичному та експериментальному обґрунтуванні чинників і механізмів функціонування та розвитку відповідальної поведінки особистості;
- одержанні даних, що поглиблюють розуміння однієї з центральних для психологічної проблеми спонукальних сил поведінки людини;
- психологічному обґрунтуванні побудови системи виховання відповідальної поведінки школярів;
- розробці теоретичних засад дослідження, принципів і методів психологічного експерименту;
- проведенні експериментів, вивченні та узагальненні педагогічного досвіду, впровадженні результатів наукового дослідження у практику роботи шкіл.

Апробація роботи здійснювалася шляхом публікації праць. Теоретичні положення дослідження, його основні наукові результати

були викладені у формі виступів автора та обговорювалися на міжнародних конференціях і симпозіумах (Жешув, 1988; Київ, 1991, 1992-1995; Кострома, 1988; Москва, 1987, 1988; Гродно, 1990). Результати дослідження апробовані також на ряді Всеукраїнських та регіональних науково-практичних конференцій (Слов'янськ, 1988; Ніжин, 1988; Львів, 1988; Луцьк, 1990, 1994; Дрогобич, 1988, 1990, 1993, 1994, 1995).

Концепція дослідження, його основні результати неодноразово обговорювалися на засіданнях відділу психології виховання Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України, звітних конференціях і теоретичних семінарах викладачів кафедри психології (1986-96рр.) та засіданнях лабораторії автоматизованих систем психолого-педагогічних досліджень Дрогобицького педагогічного інституту ім. І.Франка.

Результати дослідження впроваджено:

- у Дрогобицькому державному педагогічному інституті ім. І.Франка, Львівському державному університеті ім. І.Франка і школах м. Дрогобича;
- шляхом систематичного читання курсів загальної, соціальної, педагогічної психології, курсів основ психодіагностики для студентів і аспірантів Дрогобицького педагогічного інституту та слухачів психологічного відділення Львівського університету ім. І.Франка, на курсах підвищення кваліфікації різних категорій працівників закладів освіти, у виступах на нарадах працівників та на педагогічних радах шкіл Львівської області;
- основні теоретичні положення та висновки, сформульовані на основі узагальнення результатів, використано у відповідних розділах створених програм курсів загальної, вікової та педагогічної психології, курсу основ психологічних досліджень і психодіагностики,

використовуються у Дрогобицькому педагогічному інституті ім.І.Франка.

Публікації. Основний зміст та результати дослідження опубліковано в 44 роботах (монографія, наукові статті, методичні розробки, програма, тези) загальним обсягом понад 30 друкованих аркушів.

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, шести розділів, висновків, списку основної використаної літератури та 15 додатків. Текст роботи викладено на 410 сторінках, робота містить двадцять шість таблиць, три схеми та один графік.

ГОЛОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У *вступі* обгрунтовано актуальність проблеми, наукову новизну, теоретичну і практичну значущість роботи, сформульовано об'єкт, предмет, мету, гіпотези й основні завдання дослідження, положення, що виносяться на захист, висвітлено апробацію та впровадження здобутих результатів.

У *першому розділі* "Теоретико-методологічні основи дослідження відповідальної поведінки" показано, що, поряд з гносеологічно зорієнтованими психологічними дослідженнями відповідальності особистості, доцільна також онтологічна й аксіологічна постановка цієї проблеми, врахування нових парадигм науки, психологічної зокрема.

Вихідною методологічною основою психологічного аналізу відповідальності є її трактування у філософсько-етичній літературі, де вона розглядається як поняття, що відбиває об'єктивний, історично-конкретний характер взаємин між особистістю, групою та

суспільством з точки зору свідомого здійснення пред'явлених до них взаємних вимог¹.

У теоретичних підходах необхідно виявити шляхи уникнення непродуктивних дихотомій матеріального й ідеального, біологічного і соціального, особистості і суспільства, свідомого і неусвідомлюваного, соціального і духовного. Виходячи з поглядів, які розвиваються в новому напрямі міждисциплінарних досліджень — синергетиці (І.Прихожин, Г.І.Рузавін, А.І.Рязанов, І.Стенгерс, Г.С.Хакен), психологічна реальність (психіка, особистість, суб'єктність, духовність) може розглядатися як нелінійна, складноорганізована відкрита система, що є цілісним утворенням, яке існує у багатовимірному просторі.

Обґрунтовується можливість використання категорії суб'єкта для вивчення відповідальної поведінки особистості. Дослідники (К.О.Абульханова-Славська, М.Й.Боришевський, А.В.Брушлінський, С.Л.Рубінштейн, В.О.Татенко, Т.М.Титаренко, В.М.Титов та інші) вказують на прояви суб'єктності у сфері свідомості та дії як інтегратора внутрішнього світу, що забезпечує цілісність психічного життя, його структурно-функціональну єдність і розвиток в онтогенезі, ефективне використання психічного потенціалу у різних видах діяльності та проявах активності. Вказується, що цілісність суб'єкта є об'єктивною основою для цілісності, системності всіх його психічних процесів, станів і властивостей (А.В.Брушлінський). Виділяються субстанційні інтуїції суб'єктивного ядра як початково інтегрованих онтологічних утворень, що несуть у собі "сутнісний код" онтогенетичних самоперетворень індивіда в напрямі досягнення ним справді людського буття у світі. Крім того, аналізуються суб'єктні механізми психічної активності: самозапитування; антиципуючого самопокла-

---

¹ Философский энциклопедический словарь. - 2-е изд. -М.:Советкая энциклопедия, 1989.-С.453.

дання; самопотенціювання; самовизначення; самоактуалізації; самоаперцепції, "відтворення" індивідуального досвіду (В.О.Татенко).

Аналіз механізмів відповідальної поведінки передбачає діалектичне поєднання гносеологічного, аксіологічного та онтологічного (функціонально-динамічного, феноменологічного, морфологічного) підходів. Комплексний і системний аналіз проблеми передбачає її вивчення на рівні цілісного суб'єкта відповідальної поведінки.

Важливе значення має проблема розробки методу аналізу, який би відповідав природі досліджуваної психологічної реальності і був би спрямованим на розкриття "казуально-динамічних" зв'язків (Л.С.Виготський), смислів, а не зовнішніх ознак процесу. Реалізації даної мети сприяє метод аналізу внутрішньої активності (мотивації, переживання, виникнення наміру тощо) та зовнішньої поведінки людини у її цілісній життєдіяльності.

Другий розділ "Характеристика відповідальності як особистісної основи відповідальної поведінки людини" присвячений аналізу традиційних підходів до вивчення відповідальності. Обґрунтовується положення про те, що відповідальність — одна з найбільш загальних властивостей особистості, яка об'єднує в собі компоненти афективно-мотиваційної, інтелектуальної та діяльно-поведінкової сфер людини як тілесно-душевно-духовної цілісності (К.О.Абульханова-Славська, К.Муздибаєв, В.Ф.Сафін, Т.Н.Сидорова, О.Я.Шнірман та інші).

Проблема відповідальності була предметом уваги зарубіжних авторів Ж.Піаже, Л.Колберг, А.Блазі, Ф.Хайдер та ін. Так, Ж.Піаже виділяє об'єктивну і суб'єктивну відповідальність. Для Л.Колберга основною проблемою було з'ясувати зв'язок між розвитком когнітивних структур та моральних почуттів і діями індивіда. На основі його теорії К.Хелкома більш детально дослідив й описав стадії розвитку відповідальності, починаючи з більш ранніх, де оцінка дії йде за зовнішніми ознаками (наслідки і результати), попередніх стадій, де вра-

ховується співвідношення між мотиваційними та зовнішніми оцінками вчинків, і, нарешті, до тієї стадії відповідальності, де визначальним критерієм виступає система засвоєних особистістю норм і правил суспільної моралі.

Багато авторів (К.Хелкома, Л.Колберг, Д.Лавінджер, Т.Ліксона та ін.) зазначають, що сформованість внутрішньої відповідальності є головним критерієм оцінки рівня моральної зрілості особистості в цілому. Ф.Хайдер розглядає відповідальність залежно від вирішального значення зовнішніх умов, за яких відбувається дія.

Якщо зарубіжні автори в основному зосереджуються на вивченні реальностей так званої прагматичної моралі, яка не пов'язана однозначно з гуманістичними ціннісними орієнтаціями, то вітчизняна психологія керувалась досить жорсткими визначеннями моральної поведінки (С.С.Надиновська, О.М.Прихожан, С.Г.Якобсон та інші).

Дослідниками обґрунтовано твердження про взаємозв'язок відповідальності із самосвідомістю особистості (Б.Г.Ананьєв, А.Блазі, М.Й.Боришевський, Дж.Мід, П.П.Растігєєв, С.Л.Рубінштейн, О.Г.Спіркін, І.І.Чеснокова та ін.). У становленні моральної відповідальної поведінки особистості важливе значення має не тільки її свідомість, але й неусвідомлюване (Б.О.Ніколаїчев, К.Обуховський, О.Селіханович, З.Фрейд, Е.Фромм та ін.). Загальновизнано, що відповідальність тісно пов'язана зі свободою прийняття рішень, свободою вибору цілей та способів, методів і стилів її досягнення (Н.Абаньяно, А.Маслоу, К.Роджерс, Е.Фромм). Свобода і відповідальність фактично передбачають одна одну не тому, що вони не просто якось взаємопов'язані, а тому, що свобода може реалізуватися через відповідальність, а остання через свободу.

Відповідальність пов'язана з ініціативою (К.О.Абульханова-Славська). Це поєднання може бути як гармонійним, так і суперечливим, коли висунення ініціативи виступає як спосіб уникнення

відповідальності, втеча у сферу свободи, фантазій, необов'язкового. Найвищою духовною інстанцією відповідальності особистості є її сумління, що найбільш адекватно опосередковує саме такий тип поведінки людини.

Отже, як показує аналіз, відповідальність як інтегральна якість особистості має складну структуру, що включає когнітивні, емоційно-мотиваційні та поведінкові компоненти. Психологічно вона визначається як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками і не зводиться до обов'язку. Аналіз цієї проблеми дозволив виявити розходження у підходах до аналізу відповідальності, а також констатувати, що механізми її функціонування та розвитку відповідальної поведінки не стали спеціальним предметом вивчення.

У третьому розділі "Психологічні механізми відповідальної поведінки особистості" подана характеристика основних соціально-психологічних механізмів відповідальної поведінки. Відзначається, що у своїй основній частині мотивація є багатовимірне психологічне утворення (О.Г.Асмолов, І.О.Васильєв, Є.П.Ільїн, І.В.Імедадзе, М.Ш.Магомед-Емінов, В.І.Ковальов, К.Левін, О.М.Леонт'єв, Х.Хекхаузен, П.М.Якобсон). У процесі мотивації беруть участь такі утворення, як потреби, мотиви, світогляд людини, її цінності, індивідуальні особливості та уявлення особистості про себе, про свої можливості (фізичні, психологічні, мотиваційні, духовні), функціональні й емоційні стани та переживання, знання про середовище, у тому числі соціальне, і прогнозування його змін, очікувані наслідки, включаючи соціальні очікування та домагання тощо. Основним напрямом розвитку мотиваційної регуляції поведінки у ході її здійснення виступають не тільки трансформація потенційного мотиву, але й процеси ситуативного розвитку мотивації. У них і виявляється головним чином смислотвірна функція мотиву.

Дослідниками проблеми досить обґрунтовано розкривається регулююча роль пізнавальних та емоційних процесів у здійсненні мотивації діяльності і поведінки (І.Д.Бех, Л.І.Божович, М.Й.Борисhevський, В.К.Віллонас, К.Левін, В.І.Ковальов, Д.О.Леонтєв, К.Обуховський, Х.Хекхаузен та інші).

Базовим механізмом мотивації, що діє на біологічному рівні, є механізм зумовлення (В.К.Віллонас). На людському рівні діє більш складний механізм опосередкування нових мотиваційних ставлень вже існуючими спонукками (І.Д.Бех, В.К.Віллонас). Мотиваційне опосередкування - це не що інше, як емоційне переключення, яке забезпечує "природний" розвиток мотивації. Одним із способів мотиваційної фіксації є намір (В.К.Віллонас, К.Левін).

Серед загальних механізмів, які забезпечують прийняття обов'язку, можна виділити зараження, наслідування значущих дорослих і ровесників, ідентифікацію з ними, емпатію, усвідомлення, смислотворення та саморегулювання. Причому з деяким спрощенням можна сказати, що на ранніх етапах онтогенетичного розвитку дитини важливе значення мають механізми зараження, наслідування та емпатії, а на більш пізніх етапах зростає роль механізмів ідентифікації та усвідомленого наслідування, власне усвідомлення та мотиваційна регуляція.

У мотиваційному процесі важливу роль відіграє особистісний смисл майбутнього вчинку (О.Г.Асмолов, Л.І.Божович, М.Й.Борисhevський, Б.С.Братусь, В.К.Віллонас, Л.С.Виготський, О.В.Запорожець, Б.В.Зейгарник, О.М.Леонтєв, Д.О.Леонтєв, С.Л.Рубінштейн, В.Франкл, Д.М.Узнадзе та інші). Смисл є сплавом інтелектуальних (когнітивних) і емоційних (афективних) процесів, тобто в термінах Л.С.Виготського — єдність афекту й інтелекту. Творення смислу полягає не просто в усвідомленні смислу ситуації, не у виявленні прихованого, але фактично наявного сенсу, а в його творенні, в

смыслепоходженні, побудові смислу (Б.В.Зейгарник, А.Б.Холмова, Є.С.Мазур). Смисловий рівень регуляції не уможливило готові рецепти вчинкам, а задає загальні принципи, які в різних ситуаціях можуть бути реалізовані різними зовнішніми (але єдиними за внутрішньою сутністю) діями та вчинками. Відбувається своєрідне внутрішнє самопотенціювання відповідальної поведінки.

Викладені вище положення дозволяють стверджувати, що у своїй головній сутності відповідальність як особистісна основа відповідальної поведінки є смисловим утворенням особистості, своєрідним загальним принципом співвіднесення (саморегулювання) в межах цілісної мотиваційно-смислової сфери мотивів, цілей та засобів життєдіяльності. Відповідальна поведінка — це тип соціальної поведінки людини, спрямованої на реалізацію предмета відповідальності (обов'язки, доручення, завдання тощо), яка внутрішньо опосередкована особистісним смислом цього предмета і суб'єктивною імперативністю інстанції відповідальності, а у зовнішньому плані — конкретними соціально-психологічними та матеріальними умовами її реалізації.

У четвертому розділі "Процесуальний аспект проблеми мотивації відповідальної поведінки" показано, що до останнього часу дослідникам не вдалося послідовно реалізувати динамічний підхід до вивчення мотиваційної сфери особистості. Вказується, що вперше системно вивчав динамічний аспект мотивації К.Левін. Для вивчення процесуального аспекту мотивації відповідальної поведінки важливими для нас є процеси і поняття, які аналізуються в динамічній теорії дії Дж.Б.Аткінсона і К.Берча, у якій виділяються такі параметри як спонукальні сили, консуматорні сили, перенос і заміщення мотиваційних тенденцій та перешкоджаючі сили. В останні роки німецьким психологом Ю.Кулем розробляється концепція контролю

за дією, в якій також аналізується динамічний аспект проблеми мотивації.

Для аналізу відповідальної поведінки винятково важливе значення мають результати вивчення авторами проблеми реалізації людиною етичних установок. С.Мілгрем, Дж.Дарлі і Б.Лейтен, Ф.Зімбардо, В.Меус, К.Роджамекерс виявили зумовленість морально значущої поведінки суб'єкта логікою тієї діяльності, в яку він включений, і тією соціальною роллю, яку сприймає.

Є.Є.Насіновською встановлено, що одним з чинників підвищення вірогідності надання суб'єктом допомоги є його ідентифікація з потенційним реципієнтом допомоги. Водночас експерименти, проведені під керівництвом Я.Рейковського, довели, що наявність внутрішніх проблем, особистісних конфліктів і просто необхідність розв'язувати будь-яке практичне завдання призводить до посилення центрованості на собі та послаблення просоціальної активності. Ситуаційну зумовленість гуманного, етичного та просто справедливого ставлення до інших людей виявлено у дослідженнях В.Колпачникова, К.Муздибаєва та Х.Хекхаузена.

У плані реалізації динамічного підходу при вивченні мотивації діяльності (окремих дій) продуктивним є теоретичне дослідження М.Ш.Магомет-Емінова. Автор виділяє чотири структурні компоненти мотивації: а) ініціювання; б) вибір; в) реалізація; г) пост-реалізація (післяреалізація). Але він фрагментарно описує їх, не наводячи конкретних експериментальних підтверджень. На нашу думку, у процесі мотивації відповідальної поведінки також можна виділити процес її ініціювання, формування наміру чинити відповідально, його реалізації та післявчинкове переосмислення, що було нами підтверджено експериментально. На кожному з цих етапів діють свої специфічні чинники, що опосередковуються відповідними механізмами.

На етапі ініціювання змістовним результатом мотиваційних процесів є виділення конкретного обов'язку, завдання, позиції тощо в ситуації потенційної відповідальності. У динамічному аспекті формується результативна мотиваційна тенденція, яка ініціює поведінку та спрямовує її в ситуацію належного й необхідного. Вона є результатом інтеграції внутрішніх (потенційних і актуальних) та зовнішніх спонукань в єдину цілісну систему. На цьому етапі здійснюється неконкретизований вибір. При цьому від самої відповідальності як особистісної якості (субстанційного утворення) залежить, з одного боку, рівень і сила потенційної мотивації майбутньої поведінки, а з другого — певною мірою рівень мотиваційної значущості ситуації, яка породжує актуальний мотив.

Другий етап мотиваційного процесу — вибір конкретних цілей, вчинків і дій зумовлений рядом специфічних чинників: 1) цільова структура як ієрархізована система цілей, як свідоме передбачення особистістю майбутнього результату вчинку; 2) мотиваційна значущість мети; 3) передбачуваність (антиципація) досягальності мети; 4) компетентність індивіда у завданні; 5) моральні норми, еталони і критерії, що використовуються особистістю для оцінки вчинків, позицій та результатів дій; 6) сила тенденції конкретного вчинку як субстанційного спонукання, спрямованого на певний тип мети.

Отже, результативне ситуативне спонукання до мети, яке виникає на цьому етапі, утворюється на основі інтеграції спонукальних сил мотиву, а також ситуативних спонук, пов'язаних з мотиваційною значущістю конкретних обставин. При цьому в одному випадку виконання обов'язку більше опосередковане силою мотивації, в другому — компетентністю людини, в третьому — зовнішніми умовами, а найчастіше — і першим, і другим, і третім.

Для виконання обов'язку виділяється суб'єктивна зона цілей, пов'язаних з узагальненим мотивом. Далі здійснюється їх емоційна і когнітивна оцінка та формується мотиваційна значущість загальної мети (реалізувати предмет відповідальності), визначається її досяжність. У результаті виникає конкретний намір поступити відповідально (тенденція до реалізації) як своєрідний підсумок психічної активності суб'єкта, який на основі пізнавальних та мотиваційних процесів зважає цінність мети, визначає можливість та оправданість досягнення, співвідносить поставлену мету, вибрані засоби і ситуацію поведінки.

Мотиваційний процес не завершується прийняттям суб'єктом ситуації відповідальності і вибором конкретних цілей та вчинку. Наступає найголовніший етап — реалізації поведінки. На ньому головна функція мотивації полягає в підтриманні спонукання, контролі за виконанням наміру та керуванні поведінкою, що спрямована на реалізацію предмета відповідальності. Іншими словами, мотивація виступає як своєрідна "динамічно-сміслова" система, яка виконує функцію опосередкування та регулювання процесів реалізації наміру.

Система детермінації виконання обов'язку включає намір, пізнавальні стратегії, інстанцію відповідальності, можливості саморегуляції, контроль за ситуацією, часом виконання і розподілом фізичних та психічних зусиль.

Функція механізму мотивації реалізації — створення особистістю спеціальних складних форм спонук, що опосередковують реалізацію наміру шляхом виконання актів поведінки. Саморегулювання здійснюється двома шляхами. По-перше, через вплив на селективну функцію цільової структури. Індивід довільно спрямовує активність на конкретну проміжну ціль та перешкоджає мимовільній інтерференції, що йде від загальної мети. По-друге, він перероз-

поділяє та змінює мотиваційну значущість конкретної й загальної цілей.

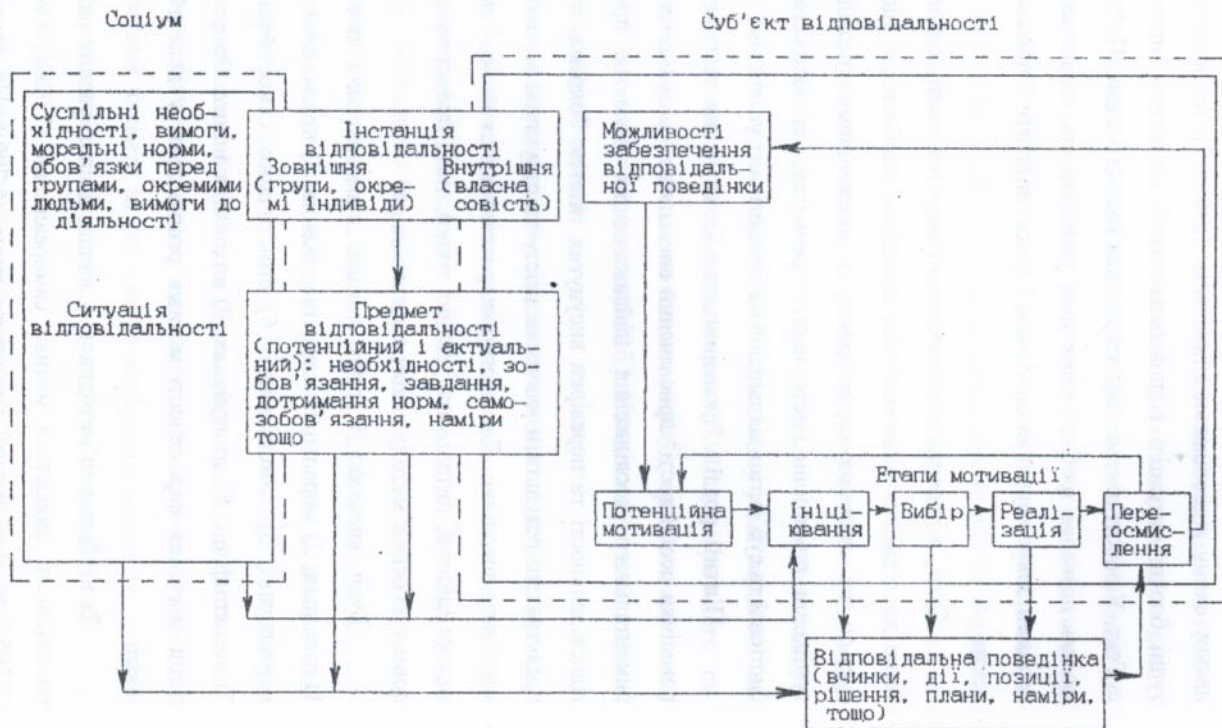
Специфічними саморегуляційними механізмами мотивації реалізації є: 1) самоорганізуючі раціональні стратегії; 2) різноманітні самоінструкції, які сприяють активізації конкретної дії; 3) різні види активізуючого та релаксуючого емоційного контролю; 4) специфічні заходи, спрямовані на організацію ситуації; 5) переосмислення обов'язку з метою створення додаткових спонук або, навпаки, обґрунтування своєї відмови від його виконання; 6) механізм погашення, внаслідок чого зменшується сила актуального мотиву.

Отже, на цьому етапі відбувається самоактуалізація суб'єкта відповідальної поведінки, що передбачає перетворення наміру в дію, ідеального в реальне, можливого в дійсне, мети в результат.

Далі в цьому розділі на основі ряду теоретичних положень обґрунтовано виділення ще одного етапу мотиваційного процесу — післявчинкового переосмислення. Зазначається, що значущим фактором розвитку мотивації відповідальної поведінки є не тільки реалізований індивідом поведінковий акт, а й не реалізований намір вчинити відповідально або безвідповідально. Переосмислення особистістю вчинку зумовлено не тільки результатом, а насамперед його оцінкою. Самооцінка і рівень моральних домагань виступають чи не найголовнішими механізмами цього процесу.

Реалізація суб'єктом відповідальних вчинків спричиняє значні психологічні наслідки для його спонукальної сфери у формі мотиваційних новоутворень, виникає мотиваційна тенденція до повторення відповідального вчинку в аналогічній ситуації у майбутньому. У випадку незреалізованого або незавершеного вчинку завдяки дії механізму комуляції фіксується залишкова тенденція, що фіксується у структурі особистості як потенційна спонука. Основними механізмами переосмислення є переживання вини та моральна рефлексія.

ФУНКЦІОНАЛЬНА СХЕМА ВІДПОВІДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

Теоретичний аналіз проблеми дозволив розробити функціональну схему відповідальної поведінки (див.сх.1), що включає наступні блоки: ситуацію відповідальності, її інстанцію, предмет та суб'єкт. У роботі дається характеристика кожного з них. Побудована модель дозволяє зробити теоретичні узагальнення, спланувати експериментальне вивчення проблеми, а також виділити її прикладні аспекти.

Отже, в дисертації обгрунтовано теоретико-методологічну стратегію дослідження відповідальної поведінки особистості, що ґрунтується на системно-структурному і динамічному підходах, на суміщенні принципів системності і розвитку, на зближенні особистісної та суб'єктно-діяльнісної методологічних установок.

П'ятий розділ "Експериментальне вивчення відповідальної поведінки особистості" присвячений висвітленню результатів експериментального дослідження найважливіших аспектів проблеми відповідальності та перевірки висунутих гіпотез. Зокрема, в ньому представлені результати вивчення змісту та структури мотивації такого типу поведінки. Для цього використовувалися як вербальні методики (анкети, питальники,рейтинг тощо), так і проєктивна, побудована на основі методу кольорових асоціацій.

Було виділено 9 груп мотивів відповідальної поведінки: 1) суспільні; 2) морального самоствердження; 3) прагматичні; 4) самореалізації; 5) самопізнання; 6) егоїстичного самоствердження; 7) неспецифічні; 8) спілкування; 9) виховання інших. Одержані середні значення вираженості мотивів різних груп у десятибальній шкалі.

За вербальною методикою у наших досліджуваних найбільш розвиненими виявилися мотиви самореалізації (7.926.), суспільні (7.566.) та морального самоствердження (6.706.). На середньому рівні виражені мотиви спілкування(6.246.) і самопізнання(6.086.). На

дещо нижчому рівні представлені прагматичні мотиви (5.766.), мотиви виховання інших (5.366.), егоїстичного самоствердження (5.306.) та неспецифічні (5.046.). Однак, як бачимо, і ці види мотивів є досить значущими у відповідальній поведінці. Дана методика дозволила виявити переважно усвідомлену мотивацію, тобто знані мотиви (за термінологією О.М.Леонтьєва), і майже не виявила неусвідомлюваних мотивів конкретної особистості, досліджувані могли виражати соціальні очікування. У даній ситуації спрацьовували механізми захисту "Я".

Одержані за допомогою невербальної методики результати показують, що найбільш розвиненими мотивами є мотиви самореалізації (8.406.) і суспільні (8.016.). На середньому рівні виражені мотиви самопізнання (7.006.), спілкування (6.976.), морального самоствердження (6.836.), виховання інших (6.506.), прагматичні (6.466.) та егоїстичного самоствердження (6.336.). На низькому рівні представлені неспецифічні мотиви.

Якщо проаналізувати середні значення, одержані за допомогою обох методик, то найбільш значущими виявляються мотиви самореалізації (8.166.) і суспільні (7.796.). Окрім того, з'ясувалося, що за другою методикою більшість груп мотивів, крім неспецифічних, виражені сильніше в середньому на 0.6 бала. Найбільша відмінність у діагностичних даних, одержаних двома методиками, є для мотивів груп виховання інших (+1.146.), егоїстичного самоствердження (+1.036.) і самопізнання (+0.926.). Це свідчить про те, що мотиви виховання й егоїстичного самоствердження є більш реальнодіючими, ніж це можна виявити за допомогою вербальної методики. Більше того, нам не відомі дослідження, в яких були б виявлені такі види мотивів взагалі.

За вербальною методикою виявлено дві підструктури груп мотивів, що взаємозв'язані між собою. Перша з них включає такі гру-

пи: суспільні, самопізнання, самореалізації, спілкування і виховання інших. Друга підструктура охоплює наступні групи мотивів: морального самоствердження, прагматичні, неспецифічні й егоїстичного самоствердження. Виявлені підструктури характеризують різні типи відповідальної поведінки. У роботі представлені дані про вікову динаміку мотивації, зокрема, відзначається, що розвиток мотивації відповідальної поведінки у шкільному віці йде по лінії розвитку суспільних мотивів, неспецифічних, прагматичних, егоїстичного самоствердження і мотивів спілкування. З віком усе більше значущими стають глибоко особистісні мотиви самореалізації, самопізнання та спілкування.

Основними мотиваційними джерелами осмислення особистістю предмета відповідальності є: 1) самоствердження, самореалізація та самовираження у процесі виконання завдань, доручень, обов'язків; 2) прямі впливи соціального оточення; 3) асиміляція вічних та конкретно-історичних вартостей; 4) інтеріоризована в дитинстві система цінностей; 5) субстанційні можливості суб'єкта відповідальної поведінки. Ці дані підтверджують гіпотезу про те, що мотиваційно-смысловий її компонент можна розглядати як відкриту нелінійну систему, яка постійно асимілює та дисимілює. Відбувається своєрідне самопокладання, самопотенціювання, самовизначення, самоактуалізація, самореалізація, самотрансценденція та відтворення індивідуального досвіду відповідальної поведінки.

Виявлено значні вікові та індивідуальні відмінності у характері впливу того чи іншого мотиваційного джерела. На вищих рівнях розвитку відповідальності важливими джерелами є асимільовані вічні, конкретно-історичні вартості і потреби самоствердження, самореалізації та самовираження в процесі виконання доручень, а також субстанційні можливості. На нижчих рівнях значущими є прямі

впливи соціального оточення та інтеріоризована в дитинстві система цінностей, що недостатньо усвідомлюється.

Вперше у вивченні проблеми представлені результати дослідного вивчення процесуального аспекту мотивації. Експеримент був побудований за наступною схемою. На першому етапі опитуваним, у ролі яких виступали студенти-психологи та студенти інших спеціальностей, за спеціальною методикою пропонувалося проаналізувати свій найбільш відповідальний вчинок. У ній задавалися змістові, функціональні та часові координати самоаналізу, головною метою якого було виявити типові психологічні феномени (переживання, хвилювання, думки, рішення, вибори, дії тощо), котрі найбільш адекватно характеризують внутрішній бік відповідального вчинку особистості.

У результаті аналізу складених протоколів було виділено 71 психологічну "подію", що стосувалась мотиваційного процесу. Вони були ідентифіковані з одним із теоретично виділених етапів мотивації. Для перевірки вірогідності ідентифікацій виділених одиниць до того чи іншого етапу був проведений додатковий експеримент. Респондентам пропонувався список "подій", які вони мали ідентифікувати до одного з чотирьох етапів, що були виділені в результаті теоретичного аналізу.

Кількісний аналіз одержаних результатів здійснювався за наступною процедурою. Так, перший показник — ймовірність ідентифікації "події" до конкретного етапу, наприклад, ініціювання, визначалася як частка від ділення кількості ідентифікацій цієї "події" до даного етапу виконаних усіма досліджуваними на загальну кількість ідентифікацій даної події до всіх етапів. Вважалося, що ймовірність випадкової ідентифікації дорівнює 0.25 (всього було виділено чотири етапи). Другим, контрольним показником виступав індекс вибору як частка від ділення кількості ідентифікацій даної "події" до окре-

мого етапу на кількість оптантів. Аналізувались тільки ті "події", індекс вибору яких перевищував 0.5, а ймовірність — 0.30.

Аналіз одержаних даних підтверджує досить високу вірогідність якісної характеристики теоретично виділених етапів мотивації відповідального вчинку. Так, на етапі ініціювання відбувається загальне змістовно-динамічне регулювання мотивації відповідальної поведінки ("Ставлю на терези, з одного боку, обов'язок, а з іншого — особисті інтереси і порівнюю, що переважає"(0,74;0,63), "Розмовляю зі своїм Я"(0,73;0,83), "Переконую себе у значущості обов'язку" (0,52;0,83) тощо).

На другому етапі мотиваційного процесу виникає результативне спонування виконати обов'язок ("Виникає почуття відповідальності" (0.78;0,80), "Виникає надія, що виконаю" (0.64;0,93), "У мене виникає своєрідний план руху до мети: ніби вибираю маршрут, у якому передбачаю проміжні етапи та конкретні дії" (0.45; 0,80)). Воно опосередковане силою мотивації, когнітивними характеристиками особистості ("При виборі мети і вчинку враховую свої можливості" (0.48;0,70), "Уявляю майбутній наслідок власної поведінки" (0.47; 1,00), "Уявляю собі мету власних дій" (0.46;0,80)) та зовнішніми умовами ("Орієнтуюся на людей, що є поруч"(0.43;0,76)).

Найбільш повна й адекватна характеристика дається респондентами третього етапу мотиваційного процесу — реалізації відповідального наміру. Одержані дані експериментально підтверджують теоретичні припущення про те, що тут основною функцією мотивації є підтримка спонукальних сил, які виникли на попередньому етапі ("Я підтримую свої внутрішні сили, які відповідають за виконання обов'язку"(0.74;0,77), "Підбадьорюю себе, щоб виконати обов'язок" (0.69;0,96)). Ця функція здійснюється через різнопланову мотиваційну саморегуляцію. Суб'єкт протидіє механізму консумації мотивації ("Борюся з фізичною втомою"(0.70;0,66), "Дбаю, щоб передчасно не

втомитися, що змусить припинити виконання обов'язку"(0.46;0.43), "Борюся з іншими намірами, що не стосуються виконуваного обов'язку" (0.42; 0.83)).

На етапі реалізації вчинку у мотиваційний процес виразно включаються пізнавальні стратегії суб'єкта ("Оцінюю свої можливості: силу волі, силу духу, звички" (0.75;0.85), "Розподіляю свої сили"(0.49;0.97), "Уявляю собі мету власних дій" (0.46;0.80)). Підтверджено факт контролю суб'єктом ситуації ("Контролюю, як змінюється навколишнє середовище"(0.52;0.70), "Оцінюю, наскільки зовнішні обставини сприяють (не сприяють) виконанню обов'язку" (0.36; 0.83), контроль часу ("Контролюю час"(0.74;0.76)) і власних сил ("Розподіляю свої сили" (0.49; 0.97) тощо).

Проведений експеримент також підтвердив наші припущення щодо факту продовження мотиваційного процесу і після реалізації наміру ("Розмовляю зі своїм Я"(0.82;0.80), "Переосмислюю свої дії"(0.61;0.71), "Критикую себе"(0.33;0.706). Причому основою для цього процесу є не тільки сам наслідок чи результат вчинку, а власне його когнітивно-моральна самооцінка.

Було виявлено шість типів психологічних наслідків для особистості її відповідальних вчинків, а саме: 1) емоційна зарядка та акумуляція психічної енергії для здійснення відповідальної поведінки в майбутньому; 2) цілісні смислові зрушення у спонукальній сфері особистості; 3) моральне самоствердження "Я"; 4) пізнання свого "Я"; 5) саморозвиток "Я"; 6) поява мотиваційних основ нових якостей.

Таким чином, доведено значущість механізму післявчинкового осмислення для розвитку мотивації відповідальності особистості та її спонукальних сил взагалі. Завдяки відповідальним вчинкам особистість у зворотному порядку впливає на саму себе, виконуючи функцію суб'єкта саморозвитку (онтогенетичного самоперетворен-

ня), відбувається своєрідне самопотенціювання, примноження досвіду відповідальної поведінки (тенденції вчинків і дій, звички тощо).

У процесі дослідження виявлена феноменологія суб'єктних проявів особистості у відповідальній поведінці, які описуються в роботі. З'ясовані прояви суб'єктності поглиблюють розуміння характеру внутрішньої інтенційності як джерела активності при реалізації людиною відповідальності. Види та рівні прояву суб'єктності людини у поведінці є однією з важливих характеристик її відповідальної поведінки.

Використання методики І.Келлі і кластерного аналізу дозволили виявити феноменологію відповідальної та безвідповідальної поведінки, а також основні види відповідальних вчинків. Крім того, у роботі характеризуються чинники безвідповідальної поведінки. Це фактично виводить відповідальну поведінку за межі суто змістово-етичного трактування в напрямі функціонально-динамічного підходу до її вивчення.

На основі багатопланового аналізу внутрішніх і зовнішніх чинників відповідальної поведінки та системи механізмів, що її опосередковують, а також одержаних експериментальних даних виділено типи відповідальності особистості:

а) відповідальність-потреба, в сенсі предмета якої гармонійно поєднується необхідне й особистісне, інстанцією відповідальності переважно виступає власне сумління, а її суб'єкт володіє достатніми мотиваційними, когнітивними і поведінковими можливостями; типовими для цього є гармонія основних мотиваційних переживань задоволення, реальності, моральності та творчості;

б) виокремлена (вибіркова) відповідальність, що за своєю психологічною сутністю близька до попереднього типу, але проявляється обмежено, тільки у сферах ділової спрямованості людини (бізнес, професійна діяльність, наука, спорт тощо);

в) невротична відповідальність, для якої характерна висока мотивація виконання обов'язку з одночасною відсутністю гармонії особистісного та соціального; індивід приймає на себе відповідальність за все, незалежно від своїх можливостей та об'єктивної ситуації. Наявна невротична потреба у соціальному визнанні та престижі у зв'язку зі своєю відповідальністю;

г) відповідальність-зовнішня обов'язковість, у якій не гармонійно поєднується необхідне й особистісне, інстанцією відповідальності є інші особи і рідше власне сумління, а сама особистість володіє достатніми можливостями; типовими є недостатньо гармонізовані переживання реальності та моральності і слабо виражені переживання задоволення та творчості;

д) прагматична відповідальність, провідними мотивами якої є вигода та егоїстичне ствердження із специфічним предметом. Інстанція відповідальності має непостійну локалізацію, суб'єкт володіє досить значними поведінковими можливостями, які пов'язані не тільки з виконанням прийнятого обов'язку чи завдання, але й з уникненням відповідальності; її підтипом є статусна відповідальність;

е) псевдовідповідальність, коли обов'язки, доручення, завдання тощо усвідомлюються не глибоко та не мають адекватного особистісного сенсу. Індивід активно нав'язує іншим думку про свою "високу відповідальність" та одночасно активно захищається об'єктивна безвідповідальність. Ретельно виконується тільки те, що прямо контролюється. Часто проявляє ініціативу, що не пов'язана з відповідальністю, рідко - творчість та самостійність;

є) безвідповідальність, у якій необхідне, належне не мають позитивного смислу, інстанцією виступають тільки окремі люди або група; суб'єкт володіє великими можливостями для уникнення відповідальності;

ж) психопатична безвідповідальність, для якої характерне не тільки відсутність в особистості будь-якої позитивної мотивації реалізувати необхідне, але й прояви агресивності, брехливості, фантазерства, авантюризму тощо у ситуаціях потенційної чи актуальної відповідальності.

У ході дослідження визначено рівні розвитку відповідальної поведінки й відповідно охарактеризовано їх. Обґрунтовується надійність та валідність методу аналізу цілісної життєдіяльності особистості у вивченні її відповідальності. Програма включала розділи: 1) загальні дані про досліджуваного; 2) спрямованість особистості; 3) предмет відповідальності; 4) інстанція відповідальності; 5) мотиваційно-смыслова основа відповідальної поведінки; 6) можливості реалізації даного типу поведінки.

В абсолютній більшості випадків (90.5%) відповідальні індивіди характеризуються гуманістичним типом спрямованості спонукальної сфери. Ще в 19% виявлено діловий тип, що часто поєднується з попереднім, тому загальна сума не дає 100%. Для безвідповідальних осіб у більшості випадків (51.2%) характерний явно виражений егоїстичний тип спрямованості, а у 33.3% — діловий, що часто поєднувався з егоїстичним. Майже у третини (30.1%) експерти не встановили типу спрямованості.

Особи першої групи проявляють такий тип поведінки у всіх чотирьох сферах, котрі виділені вище ("Я-інші" — 95.2%; самоствердження в праці (навчанні) — 98%; відповідальність за інших людей — 83.3%; відповідальність за себе — 95.2%), що зовсім не характерне для досліджуваних другої групи.

Значні відмінності виявлені в особливостях інстанції відповідальності. У 95.2% випадків для відповідальних індивідів таку функцію виконує власне сумління, високо імперативними (95.2%) є інші люди, причому не обов'язково близькі. У безвідповідальних особис-

тостей власне сумління є інстанцією у 20.5% випадків, і це у ситуаціях прагматичної відповідальності, інші люди — 38.5%, а найбільше (64.0%) такі індивіди виконують свої обов'язки та доручення тільки за умови зовнішнього контролю.

Виявлено значні відмінності у рівні особистісних можливостей для реалізації відповідальної поведінки. Відповідальні суб'єкти завжди або часто намагаються контролювати час (71.5%), частина з них (24.2%) робить це від ситуації до ситуації і зовсім не контролює або контролює дуже рідко — 4.5% досліджуваних. Безвідповідальні особистості завжди або часто роблять це у 23% випадків, і то тільки тоді, коли це стосується особисто значущих завдань, періодично — 28.2% і рідко або ніколи — 56.4%.

Відповідальні особистості найчастіше (47.6%) володіють інтернальним локусом контролю, 26.2% — екстернально-інтернальним. У 26.2% не було достатньої основи, щоб дати визначену оцінку. Характерно, що у жодному випадку не виявлено чисто екстернального типу локалізації контролю. Для безвідповідальних індивідів найбільш характерним є екстернальний тип (41%), тоді як інтернальний встановлювався тільки у 20.5% випадків, і то тільки в основному у значущих сферах діяльності. 10.2% досліджуваних володіють змішаним типом, а ще у 28.3% експертам було важко встановити тип локалізації. У переважній більшості випадків (69.1%) високовідповідальні індивіди завжди або часто успішно регулюють свою поведінку.

Викладені вище міркування, а також одержані дані дають змогу розглядати відповідальність як один з головних смислових принципів спонукальної сфери особистості. Його психологічна сутність полягає в зумовленості саморегуляції мотивації життєдіяльності характером спрямованості людини на іншого індивіда

(ставлення до нього, представленості його у власному життєвому світі), на групу й суспільство.

Функціонально-смісловий принцип як афективно-когнітивне утворення, в якому поєднані усвідомлені й неусвідомлені компоненти, проявляється в одночасній зосередженості особистості на іншому, на собі та трансценденції, а також одночасній орієнтації на теперішньому, майбутньому та минулому свого часового континууму. Більш конкретно він проявляється в: а) прийнятті особистістю належного, зобов'язання, обов'язку з-поміж різних варіантів поведінки та внутрішньої позиції; б) доборі, оцінці чи відсіюванні засобів досягнення цілей і виконання зобов'язань; в) зміні чи зміщенні цілей поведінки; г) призупиненні діяльності, незважаючи на їх успішне протікання; д) зміні обсягу відповідальності; е) зміні внутрішньої позиції, смислу, наміру щодо суцього й наявного; є) виборі чи зміні інстанції відповідальності тощо.

Смісловий принцип відповідальності — це своєрідний внутрішній закон, завдяки якому особистість виявляє для себе смисл конкретних завдань, доручень, обов'язків тощо. З цією метою вона використовує цілу систему категоріальних шкал, що служать основою для виділення, класифікації та оцінювання суб'єктом значущих характеристик об'єктів та явищ дійсності, насамперед іншої людини, групи, соціуму в цілому та на цій основі організовує свою поведінку. Індивід забезпечує психічною енергією відповідальну поведінку завдяки особистому осмисленню її предмета. Смисл є своєрідний вид мотиваційної фіксації, через нього реалізується спонукаюча функція мотиву. Він відіграє стабілізуючу роль, коли побудження, що виникає в людини, перевищує оптимальний рівень або, навпаки, воно взагалі відсутнє, а особистості доводиться реалізувати необхідність.

Відповідальна поведінка особистості тісно корелює з спрямованістю її спонукальної сфери, структурою предмета та локалізацією

інстанції, суб'єктивними можливостями реалізації такого типу поведінки (моральність, розум, воля, досвід тощо), особливостями орієнтації в часі, типом локусу контролю та особливостями саморегулювання. Підтверджено припущення, що стосуються сутнісних параметрів відповідальності як смислового принципу та інтегральної якості особистості, що реалізується у відповідній поведінці.

Виявлено зовнішні та внутрішні чинники відповідальної поведінки школярів. Внутрішніми чинниками є: а) власні можливості особистості щодо реалізації предмета відповідальності (сила волі, здібності, розум, звички тощо); б) власне почуття відповідальності (мотивація); в) особиста значущість (наявність глибокого смислу) предмета відповідальності; г) ефективність мотиваційної саморегуляції у ситуації неспівпадання об'єктивних характеристик предмета із власними інтересами, потребами, коли треба боротися з самим собою.

Таблиця 1
Основні чинники відповідальності (n=186)

№ п.п.	Внутрішні чинники		Зовнішні чинники	
	Види	Виразеність у балах	Види	Виразеність у балах
1.	Почуття відповідальності (мотивація)	4.3	Об'єктивні труднощі реалізації предмета	3.9
2.	Власні можливості реалізації	4	Значущість предмета для інших людей	3.8
3.	Ефективність особистісної саморегуляції	3.7	Зовнішній контроль	3.5
4.	Особиста значущість (осмисленість) предмета відповідальності.	3.5	Параметри ситуації виконання	3.4
			Інстанція відповідальності	2.9
	Середній бал	3.9	Середній бал	3.5

Зовнішніми чинниками є: а) об'єктивні труднощі завдань, доручень, обов'язків тощо; б) значущість предмета відповідальності

для інших людей; в) інстанція відповідальності; г) параметри ситуації виконання; д) зовнішній контроль за реалізацією предмета.

Кількісні значення вираженості виділених чинників за оцінками респондентів представлені в таблиці 1. З'ясувалося, що більш значущими чинниками відповідальної поведінки є внутрішні (особистісні), ніж зовнішні (у 5-ти бальній шкалі на 0,4 бала).

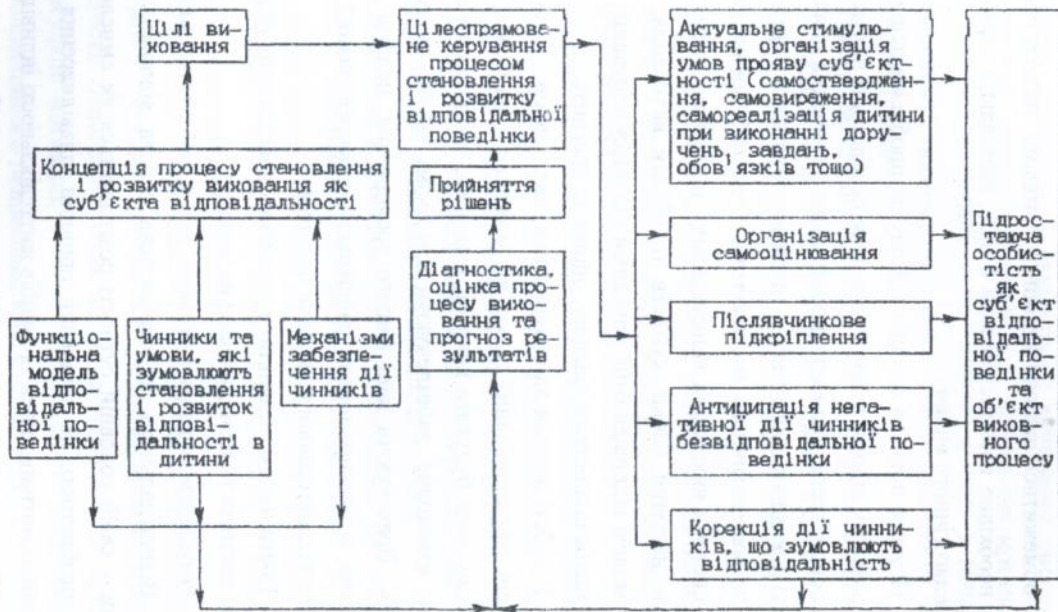
У шостому розділі "Прикладні аспекти проблеми психологічних основ розвитку відповідальної поведінки школярів" обґрунтовується програма вивчення генези відповідальної поведінки особистості. Вона передбачає дослідження специфіки смислового принципу відповідальності, розвитку основних компонентів відповідальної поведінки. Ще один напрямом цього вивчення є з'ясування особливостей предмета та інстанції відповідальності дітей у залежності від віку та індивідуальних особливостей, визначення актуального та потенційного змістів, тобто становлення зони "зони найближчого розвитку". У цьому плані важливим є з'ясування природи чинників та соціальнопсихологічних механізмів, що забезпечують функціонування і розвиток цієї якості на різних вікових періодах. Заключним пунктом програми є встановлення типів розвитку відповідальності.

У розділі викладено узагальнюючі дані психологічного аналізу педагогічного досвіду виховання відповідальної поведінки школярів. Як показало вивчення, існуюча практика виховання у школі не забезпечує необхідних та достатніх умов, що відповідають науковим уявленням про відповідальну поведінку школяра для цілеспрямованого розвитку дитини як суб'єкта відповідальності. Часто така робота проводиться на недостатньо повній орієнтувальній основі, а тому в багатьох випадках носить емпіричний характер. Так педагоги недостатньо усвідомлюють головну психологічну сутність відповідальної поведінки як мети виховання. У своїй практичній діяльності вони не

Система виховання відповідальної поведінки особистості

Схема 2

СУБ'ЄКТИ ВИХОВНОЇ ДІЇ

враховують всієї системи чинників функціонування поведінки цього типу. З'ясувалося також, що для управління таким процесом недостатньо обмежитися широко відомими методами педагогічної роботи, а необхідно використовувати й інші, спеціально спрямовані засоби педагогічного впливу.

Наукова новизна нашого підходу до проблеми психологічних основ розвитку відповідальної поведінки особистості полягає в тому, що на основі теоретико-експериментального вивчення психологічної сутності поведінки цього типу, а також використання методів моніторингу та математичного моделювання була побудована відповідна схема системи виховання відповідальної поведінки (схема 2). Вона включає наступні блоки: суб'єкти та об'єкти виховання, функціональні моделі відповідальної поведінки і процесу керування вихованням, а також підсистеми діагнозу, оцінки та прогнозу.

У роботі дається характеристика цих блоків. У практичному плані запропонований підхід дає можливість на більш високому науковому рівні будувати виховні технології, організувати адекватну виховну взаємодію, забезпечуючи при цьому значно вищу її ефективність. Враховуючи дані нашого дослідження, педагог може не інтуїтивно, а цілеспрямовано здійснювати опосередкований вплив на розвиток відповідальної поведінки школяра.

Таким чином, результат проведення дослідження підтверджує головні гіпотези та тези, винесені на захист.

Результати дослідження дають змогу зробити такі **висновки**.

Відповідальність як особистісна основа відповідальної поведінки у своїй головній сутності розглядається як смислове утворення особистості, як загальний принцип співвіднесення (саморегулювання) мотивів, цілей та засобів життєдіяльності індивіда.

Цілісний підхід до проблеми дозволив побудувати функціональну схему відповідальної поведінки особистості, в якій виділені такі блоки: суспільні необхідності та індивідуальні потреби, що конкретизуються у предметі відповідальності, її інстанція та суб'єкт поведінки.

Головна сутність психологічного механізму, що забезпечує відповідальну поведінку індивіда, полягає в саморегулюванні мотивації як процесу подолання полівалентності внутрішніх спонукань шляхом динамічної інтеграції потенційних і актуальних мотивів та смислів, необхідного й бажаного, як "пошук" спонук з більшою імперативною силою і виникнення на цій основі особистісного смислу предмета відповідальності.

У структурі мотивації відповідальної поведінки особистості інтегровані необхідне та глибоко особистісне, бажане, а сама відповідальність виступає в ролі смислового принципу спонукальної сфери індивіда.

Мотивація відповідальної поведінки включає етапи ініціювання, вибору вчинку і формування наміру чинити відповідально, його здійснення (реалізації) та післявчинкового осмислення.

Вирішальне значення у становленні мотиваційних основ відповідальної поведінки учня має механізм післявчинкового переосмислення як когнітивно-емоційна оцінка вчинку чи прийнятого, хоч і не реалізованого наміру, завдяки чому в нього закріплюються актуальні та виникають нові потенційні мотиви цієї поведінки.

Виявлено типи відповідальності: 1) інтегральна відповідальність-потреба; 2) виокремлена (вибіркова) відповідальність; 3) прагматична відповідальність і статусна відповідальність як її підтип; 4) невротична відповідальність; 5) псевдовідповідальність; 6) безвідповідальність; 7) психопатична безвідповідальність.

Рівні розвитку відповідальної поведінки характеризуються особливостями її предмета, зокрема його усвідомленням та смислом для особистості, специфікою інстанції відповідальності та характером саморегуляції мотивації, а також особливостями когнітивного, мотиваційно-емоційного та поведінкового компонентів.

Онтогенез відповідальної поведінки особистості відбувається в таких напрямках: а) її розвиток як суб'єкта відповідальної поведінки (когнітивні, мотиваційно-смислові та поведінкові можливості, прояви різнопланової суб'єктності при її реалізації); б) розширення змісту та

обсягу предмета; в) зміна локалізації інстанції відповідальності із переважно зовнішньої на внутрішню (власне сумління).

Низький рівень ефективності виховання відповідальної поведінки учнів в умовах школи зумовлена тим, що існуюча практика виховання не забезпечує необхідних і достатніх умов, які відповідають реальній психологічній сутності відповідальної поведінки особистості, для цілеспрямованого розвитку школяра як повноцінного суб'єкта відповідальності. Тому, як показало дослідження, важливими напрямками та видами керування розвитком відповідальності є такі: а) актуальне стимулювання відповідальної поведінки; б) самооцінювання власних вчинків; в) підкріплення відповідальної поведінки у післявчинковому періоді; г) антиципація негативної дії чинників, що зумовлюють безвідповідальність; д) актуалізація дії чинників, що детермінують відповідальність.

Виявлені в ході дослідження психолого-педагогічні умови ефективного розвитку відповідальності дитини свідчать про необхідність суттєвої перебудови виховного процесу в плані створення умов для прояву суб'єктності особистості при реалізації предмета відповідальності із "зони її найближчого розвитку", застосування опосередкованого керування процесом становлення підростаючої особистості як суб'єкта відповідальної поведінки, врахування індивідуальних внутрішніх можливостей учня і конкретної ситуації.

Евристичні можливості розробленої у даному дослідженні методологічної основи аналізу відповідальної поведінки можуть бути використані для цілісного вивчення проблем морального розвитку особистості загалом. Одержані в результаті дослідження дані дозволяють поглибити розуміння однієї з центральних для психологічної науки проблеми спонукальних сил поведінки людини.

Перспективи подальших досліджень проблеми пов'язані з поглибленим концептуальним аналізом специфіки відповідальної поведінки людини та уточненням її типології в критичних ситуаціях, виявом статевих та індивідуальних відмінностей. Видається дуже важливим вивчення ролі ранніх етапів онтогенезу дитини в розвитку її

як суб'єкта відповідальної поведінки, функції в цьому процесі психологічних механізмів, що переважно проявляють себе у сфері неусвідомлюваного, а також в уточненні значення когнітивної сфери у функціонуванні відповідальності. Необхідний також подальший пошук адекватних методів для психодіагностики цієї якості в контексті цілісного особистісного розвитку школярів та психологічне обґрунтування на нових теоретичних засадах ефективних виховних технологій.

Основні положення дослідження репрезентовані у таких публікаціях :

Монографія: Психологія відповідальної поведінки. -К.: Україна - Віта, 1996. -130с.

Статті в наукових журналах і науково-методичних збірниках:

1. Проблеми вивчення відповідальності як соціально-психологічної якості людини // Педагогіка і психологія: Вісник АПН України. -1994. -№4(5). -С.30-37.
2. Методологічні засади цілісного вивчення відповідальності та її проявів у поведінці людини // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості / За ред. Киричука О.В., Колісника О.П. та ін. -Ч.1, Р.ІІІ. - Київ-Луцьк, 1994. -С.539-541.
3. Динаміка мотивації відповідальної поведінки особистості // Педагогіка і психологія: Вісник АПН України. -1996. -№4 (13). - С.39-49.
4. Діагностика мотивів трудової діяльності старшокласників // Рад. школа. -1991. -№5. -С.28-32.
5. Особливості оцінки старшокласниками свого ставлення до різних видів діяльності // Психологія. -Вип.33 - Київ: Рад. школа, 1989. -С.38-45. -(У співавторстві з М.Й.Боришевським; авторських -5с.).
6. Педагогічне керівництво процесом усвідомлення старшокласниками особистісного смислу праці // Рад. школа. -1987. -№9. -С.27-30.
7. Рівні розвитку у старшокласників відповідального ставлення до праці // Психологічні умови формування соціальної відповідальності школярів. -М.: АПН СРСР, 1987. -С.85-89 (рос. мовою).

8. Формування мотивів трудової діяльності старшокласників // Психологія. -Вип.28 -Київ: Рад.школа,1987. -С.88-96.-(У співавторстві з М.М.Шкулендою; авторських -5с.).
9. В.О.Сухомлинський про психологію відповідальності дитини //В.О.Сухомлинський і сучасність: Науково-методичний збірник. - Вип.І. /Упорядник М.Я.Антонець -К.,1994.-С.96-100.
10. Психологічні основи формування саморегуляції трудової діяльності у старшокласників // Психологія: Респ.науковомет. зб. /Редкол.: О.В.Киричук (відп.ред.) та ін. -Вип.37. -К.: Освіта, 1991. -С.34-41.
11. Гуманізація виховного процесу: сутність та шляхи реалізації // Психолого-педагогічні аспекти гуманізації навчально-виховного процесу в школі. -Дрогобич, 1990р. -С.3-6. -(У співавторстві з М.Й.Боришевським; авторських -1с.).
12. Відповідальність: смисловий принцип мотиваційної регуляції поведінки особистості // Педагогіка і психологія: Вісник АПН України. -1996. -№1. - С.10-18.
13. Типи розуміння вчителем психології учня та їх прояви у педагогічній взаємодії //Рідна школа. -1996. №1. -С.70-71.
14. Про типи відповідальності людини // Система цінностей як регулятор педагогічної взаємодії. -Київ-Дрогобич, 1994. -С.28-29.
15. Поняття про систему узагальненого предмета відповідальності //Сучасна психологія в ціннісному вимірі: Матеріали Третіх Костюківських читань, 20 - 22 грудня 1994р. -Т.2. -К., 1994. -С. 248-249.
16. Мотиваційні джерела осмислення особистістю предмета відповідальності // Сучасна психологія в ціннісному вимірі. Матеріали Третіх Костюківських читань, 20-22 грудня, 1994р. -Т.1. -К., 1994, - С. 225-226.
17. Ідея Г.С.Сковороди про двоїсту природу спонукальної сфери особистості // Г.С.Сковорода — видатний український просвітник: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 29-30 листопада, 1994р. -Київ, 1994. -С. 131-133.

18. До питання про механізм ініціації відповідальної поведінки // Психологія суб'єктивної активності особистості / Ред. рада: К.О.Абульханова та ін. -К.: АПН України, Інститут психології, 1993. -С.85-87.
19. Гуманістичний потенціал поняття "соціальна пам'ять" // Гуманізм. Людина. Культура. / 3 частина / Відп. за випуск В.Г.Скотний. - Дрогобич, 1992. -С.22-23.
20. До питання про механізми уникнення особистістю відповідальності у ситуації невиконання обов'язку // Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність. - К., 1992. -С.258-259.
21. Принципова схема функціонування відповідальності як соціально-психологічної якості особистості // Перші міжнародні Ломовські читання. 17-20 грудня 1991р. - М.: ІП АН СРСР, 1991. - С.64-65 (рос.мовою).
22. Відповідальність як соціально-психологічна якість людини: принципова схема функціонування // Гуманізм. Людина. Свобода. - Дрогобич, 1991. -С.106-108.
23. Самооцінка як показник рівня сформованості ставлення старшокласників до діяльності // Друга Всесоюзна конференція з експериментальної психології 13-15 жовтня 1988р. -Львів, 1988. -С.76-77 (рос. мовою).
24. Деякі особливості професійного мислення вчителів у сфері виховної діяльності // Проблеми психології творчості у роботі з людьми. -Гродно, 1990. -С. 69-71 (рос. мовою).
25. Проблеми керування творчим розвитком особистості в світлі нових уявлень про онтологію психічного // Актуальні проблеми підготовки педагогічних кадрів до творчої професійної діяльності. -К.: ІСДО, 1993. -С.164-166.
26. Відповідальність та ініціатива в політиці // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 29-31 травня 1995р. -К., 1995. -С.238-241.

27. Моніторинг виховання відповідальності у зростаючої особистості // Система цінностей як регулятор педагогічної взаємодії. -Київ -Дрогобич,1994. -С.174-175. -(У співавторстві з М.В.Одрихівським; авторських -1с.).
28. Вчителю про чинники відповідальної поведінки // Система цінностей як регулятор педагогічної взаємодії. -Київ-Дрогобич, 1994. -С.96-97.
29. Психологічна характеристика відповідальності вчителя у педагогічній взаємодії //Психоло-педагогічні проблеми гуманізації. -К., 1993. -С.91-92.
30. Прояви суб'єктної активності вчителя у педагогічній взаємодії //Психоло-педагогічні проблеми гуманізації педагогічної взаємодії. -К., 1993. -С.38-39.
31. Про формування творчого компонента у структурі відповідального ставлення до праці // Психолого-педагогічні проблеми науково-технічної творчості молоді. -Ч.І. -Ніжин, 1990. -С.37-38. -(У співавторстві з М.М.Шкулендою; авторських -1с.), (рос. мовою).
32. Гармонія суспільного і особистісного смислів праці — важлива умова формування у старшокласників відповідального ставлення до неї //Проблеми всебічного розвитку особистості в педагогічній спадщині В.О.Сухомлинського. - Дрогобич, -С.46-48. (У співавторстві з М.М.Шкулендою; авторських -2с.).
33. Вибір професії і рівень ставлення старшокласників до праці // Психологічні умови професійного становлення особистості у світлі реформи загальноосвітньої і професійної школи. -М.,1988.-С.66-67 (рос. мовою).
34. Про усвідомлення старшокласниками суспільного значення праці //Творча спадщина А.С.Макаренка і сучасна школа. -Суми, 1988. -С.46-47 (рос. мовою).
35. Особливості педагогічного спілкування вчителів праці в умовах трудової діяльності школярів // Шляхи підвищення ефективності підготовки вчителів трудового навчання: Матеріали міжнародної

- наук.-практич.конф. 1-4 листопада 1989р. м.Львів. -Львів, 1990. - С.24-26 (рос. мовою).
36. Шляхи вдосконалення змісту психологічної освіти майбутніх педагогів // Концепція національної школи України і проблеми підготовки та підвищення кваліфікації вчительських кадрів. - Львів, 1991. -С.78-80.
37. Прояви суб'єктної активності учня в процесі виконання відповідального трудового завдання // Проблеми трудового навчання і професійної орієнтації учнівської молоді. -Ч.І. -Рівне: РДП, 1993. -С.60.
38. Конфлікти відповідальності в управлінській діяльності //Нові підходи до організації і проведення лікування, реабілітації та рекреації в умовах курорту: Матеріали науково-практичної конференції (жовтень 1995р.). -Трускавець, 1995. -С.224-225. (У співавторстві з А.В.Савчин; авторських -1с.).
39. Концепція створення тестового питальника для діагностики відповідальності при доборі керівних кадрів // Нові підходи до організації і проведення лікування, реабілітації та рекреації в умовах курорту: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (жовтень 1995р.). -Трускавець,1995. -С.265-267.
40. Відповідальний конфлікт // Словник - довідник термінів з конфліктології /За ред. М.І.Пірен. - Київ - Чернівці: Чернівецький держуніверситет ім.Ю.Федьковича, 1995.-С.36-37.
41. Шляхи вдосконалення психологічної підготовки майбутніх педагогів //Формування, становлення сучасного вчителя. -Ч.І. -Ровно: РДП, 1990. - С.58-59.
42. Формування у старшокласників відповідального ставлення до праці. Методичні рекомендації для вчителів та організаторів праці. -Дрогобич: ДДП, 1988. - 32 с.
43. Загальна психологія: Програма курсу для студентів-психологів та філософів / За ред. М.Костицького. -Львів: ЛДУ, 1992. -37с. (У співавторстві; авторських -8с.).

Савчин М.В. Психологические основы развития ответственного поведения личности.

Диссертация в виде рукописи на соискание учёной степени доктора психологических наук по специальности 19.00.07 — педагогическая и возрастная психология. Институт педагогики и психологии профессионального образования АПН Украины. Киев, 1997.

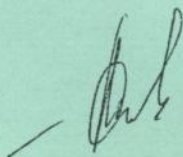
В работе дана целостная характеристика ответственности как личностного основания ответственного поведения. Рассматриваются психологические механизмы функционирования и развития ответственного поведения личности. Анализируются выделенные этапы динамики процесса мотивации: инициирование, формирование намерения, реализация намерения и переосмысления поведения после завершения ответственного поступка. Дается характеристика детерминант и механизмов этого процесса. Представлены результаты экспериментального исследования мотивов ответственного поведения и их источников, процесса мотивации, проявлений субъектности личности в ответственном поведении, характеризуются факторы ответственности и безответственности личности. Обосновывается программа изучения генезиса и воспитания ответственного поведения личности.

Savchyn M.V. Psychology reasons development of responsible behaviour personality.

Dissertation (manuscript) for the Doctor's degree in pedagogical sciences, speciality 19.00.07 - educational and age psychology. Institute of Pedagogics and Psychology of Professional Educational. APS of Ukraine. Kiev. 1996.

In the given work it is given the whole characteristics of responsibility of the investigation of personality responsibility behaviour. Psychological mechanisms of functioning and development of responsibility behaviour are being discussed here. The certain stages of dynamics of motivation process: initiation, formation of intention and recomprehendment of behaviour after responsible action. It is given the characteristics of determinant and mechanisms of this process. There represents the results of experemental research of responsible behavior motives and their sources, the process of motivation, displaying of personality subjectiveness in the responsible behavior, the factors of personality responsibility and irresponsibility. It is substantiotal the programm of genesis studies and responsible behaviour of personality.

Ключові слова: відповідальність, ініціювання, інстанція відповідальності, мотивація, намір, предмет відповідальності, процесуально-динамічний підхід, суб'єктність, смисловий принцип.

499384

ABAD 116
AB 40.116

Підписано до друку 27.03.97р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 2,0. Обл.-вид. арк. 2,0.
Наклад 100. Зам. 95.

Відділ оперативної поліграфії
Центру Міжнародної освіти
227-12-75, 227-37-86